

An aerial photograph of a landscape, likely a forested area, with a road or path running through it. The image is in a warm, sepia tone. The text is overlaid on the image.

Zigmas Vitkus

| LAPAS |

Atminties miškas

PANERIAI ISTORIJOJE, KULTŪROJE IR POLITIKOJE

Atminties miškas

Klaipėdos universiteto
Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas

Zigmas Vitkus

Atminties miškas

PANERIAI ISTORIJOJE, KULTŪROJE IR POLITIKOJE

Mokslo monografija

| LAPAS |

Skiriu aukų atminimui

ZIGMAS VITKUS

AMINTIES MIŠKAS. PANERIAI ISTORIJOJE, KULTŪROJE IR POLITIKOJE

Apsvarstyta ir pritarta skelbti kaip mokslo monografiją
Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir
archeologijos instituto tarybos 2022 m. birželio 9 d.
posėdyje (protokolo nr. 45BRIA1-09)

Moksliniai recenzentai

prof. dr. Natalija Arlauskaitė (Vilniaus universitetas)

prof. dr. Violeta Davoliūtė (Lietuvos istorijos institutas)

Redaktorė

Dangė Vitkienė

Angliškos santrumpos redaktorė

Gemma Lloyd

Korektorė

Brigita Kulikovskienė

Dizaineris

Jurgis Griškevičius

Maketavo

Violeta Boskaitė

Projekto vadovė

Jonė Juchnevičiūtė

Leidyklos redaktorės

Monika Gimbutaitė, Ūla Ambrasaitė

Finansinę paramą suteikė Lietuvos mokslo taryba (LMTLT),
sutarties nr. S-LIP-22-14, ir Klaipėdos universiteto Mokslo ir
studijų skatinimo fondas.

Lietuvos
mokslo
taryba

Klaipėdos
universitetas

Viršelyje panaudota nuotrauka:

National Archives and Records Administration, NARA

Nuotraukos skyrių atvartuose:

Zigmo Vitkaus p. 38–39, 122–123, 180–181, 232–233

Evgenijos Levin p. 62–63

© Zigmą Vitkus, 2022

© Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir
archeologijos institutas, 2022

© Leidykla LAPAS, www.leidyklalapas.lt, 2022

Visos teisės saugomos

ISBN 978-609-8198-53-9

Turinys

ŽENGIANT Į ATMINTIES MIŠKĄ	11
IVADAS	17
I. PANERIAI PRIEŠKARIU IR KARO METAIS	39
1.1. „Vilniaus apylinkių brangakmenis“: vietos istorija ir tapatybė	41
1.2. „Vardas, nuo kurio stingsta kraujas“: masinės žudynės Paneriuose	51
II. PANERIAI STALINMEČIU IR ANKSTYVUOJU CHRUŠČIOVMEČIU	63
2.1. „Nejau tai kelias į rojų?": Avromas Suckeveris Paneriuose	65
2.2. „Kastuvai kasa purų kalnų smėlį“: Sovietų ypatingosios komisijos tyrimai	71
2.3. „Bendras kapinynas“: 1944 m. mitingas Paneriuose ir jo atgarsiai spaudoje	82
2.4. „Tame paminkle nėra nieko tarybinio“: masinių žudynių vietų (ne)tvarkymas ir 1948 m. paminklo žydams byla	91
2.5. „Muziejus visuomenės lankymui neatidarytas“: 1947 m. ekspozicijos likimas	109
2.6. „Broliškieji kapai randasi nepakenčiamoje būklėje“: plėšikai Paneriuose	114

III. FAŠIZMO AUKŲ MUZIEJUS PANERIUOSE CHRUŠČIOVMEČIU IR ANKSTYVUOJU BREŽNEVMEČIU	123
3.1. Valdžios dėmesys auga: istorijos paminklai ir muziejai Lietuvos SSR	125
3.2. Fašistinio teroro aukų muziejus Paneriuose atveria duris	132
3.3. „Statome gyviesiems, o ne žuvusiems“: 1960 m. architektūrinis konkursas	141
3.4. „Pradėti nuo 1966 m.“: pirmas bandymas išjudinti Panerių sutvarkymo projektą	154
3.5. „Šimtas tūkstančių širdžių“: Panerių muziejus septintame dešimtmetyje	157
3.6. „Ir sušaudytieji prabilo?\": Panerių istorijos panauda Šaltojo karo kontekste	170
3.7. Kauno IX fortas – pirmas, o Paneriai?..	176
IV. PANERIŲ MEMORIALAS BREŽNEVMEČIU IR VĒLIAU	181
4.1. „Dar neatšalo žemė Paneriuose...“: SSRS žydų savimonės (su)stiprėjimas	183
4.2. „Melstis už žydus yra buržuazinis nacionalizmas“: 1971 m. mitingas Paneriuose	187
4.3. Aukų relikvijų perkėlimas į Izraelį ir „Paneriai Izraelyje“	195
4.4. „Bus sutvarkytas“: antras bandymas išjudinti Panerių sutvarkymo projektą	200
4.5. Panerių memorialo atnaujinimas 1983–1985 m.	208
4.6. Panerių memorialas: masinių žudynių ar palaikų deginimo vieta?	213
4.7. Atnaujintos Panerių memorialo muziejaus ekspozicijos bruožai	218
4.8. Panerių memorialas vs. Kauno IX fortas. Atminimo vietų (ne)konkurencija	222

V. PANERIŲ MEMORIALAS NEPRIKLAUSOMOS LIETUVOS METAIS	233
5.1. „Prisiminti vėl“: Paneriai tautinio atgimimo laikotarpiu	235
5.2. Virsmas: „hitlerizmo aukų kapai“ tampa Holokausto aukų kapais	247
5.3. Naujieji atminimo ženklai žydams Paneriuose	252
5.4. Monumento žydams atidengimas ir Panerių kaip dialogo erdvės gimimas	261
5.5. „Vilniaus lenkų golgota“: paminklai lenkų atminimui	269
5.6. „Rodzina Ponarska“ – „Lenkiškojo požiūrio“ ambasadoriai ir Panerių recepcija Lenkijoje	277
5.7. Trys iš devynių: paminklai lietuviams Paneriuose	289
5.8. Partizaniškai atsiradęs: paminklas sovietų karo belaisviams	299
5.9. „Yra ir nėra“: atminimo ženklas Lietuvos romams	302
5.10. „Atnaujinama mažomis dozėmis“: Panerių muziejaus ekspozicijos kaita	306
5.11. „Ketiname rekonstruoti“: valstybės pastangos sutvarkyti Panerių memorialą	314
5.12. Pirčiupių, Kauno IX forto ir Panerių memorialų transformacijos	335
 PRIMENANT IR APIBENDRINANT	 343
Nuorodos	353
Šaltiniai ir literatūra	422
Asmenvardžių rodyklė	447
Santrumpos	457
Summary	459

ŽENGIANT Į ATMINTIES MIŠKĄ

Jei niekada neteko pasiklysti miške ir išsigąsti ar juo labiau slėptis, išgirdus žodį „miškas“ sąmonė piešia žalio, gaivaus šešėliuoto pasaulio vaizdinį. Įžengti į mišką – tai įžengti į harmonijos erdvę, kurioje siela turėtų atgyti. O jeigu tame miške nužudyta tūkstančiai žmonių? Jei nežinai – nieko ypatingo, o jei žinai – vis tiek negali tuo patikėti. Gamta turi prigimtinių galių užgydyti žmonių žemėje (ir žemei) padarytas žaizdas, ištirpdyti bet kokias organines ir neorganines medžiagas ir nuraminti. Jei ne atmintis ir jos įkūnijimas akmenyje, liktų tik amžinybe dvelkiantis pušyno vėjas, atkaklios kikilio giesmės vasarą ir juodųjų meletų raudonais viršugalviais skrydžiai.

Pirmą kartą į Panerių memorialą nuvykau 2012-ųjų rudenį, kai dirbdamas interneto dienraštyje *Bernardinai.lt* ketinau parengti straipsnį apie Panerius. Žinojau apie juos labai mažai, bendrais bruožais, išties – beveik nieko. Nuvykome ten kartu su fotografe Evgenija Levin ir istoriku Ilja Lempertu. Tada dar nė nenutuokiau, kad po maždaug dvejų metų Paneriai taps mano kuravimo ir tyrimų objektu. Tais pačiais metais pradėjau dirbti tuometiniame Valstybiniame Vilniaus Gaono žydų muziejuje ir, susidomėjęs Holokausto memorialų problematika, įstojau į doktorantūrą Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institute (BRIAI) tirti Panerių *memorialo* istorijos. *Masinių žudynių* istorija Paneriuose, kaip ir kitose Lietuvos vietovėse, buvo jau neblogai iširta.

Per pirmą apsilankymą išgyvenau Panerius kaip atokią, vėsią, liūdną vietą. Atokumą pabrėžė netoliese pravažiuojančių traukinių dundesys. Įspūdi pagilino tą vakarą išvystas vėlyvuuju sovietmečiu statytas geltonų plytų muziejaus pastatas užvertomis grotomis, už kurių virš durų nerimastingai mirksėjo signalizacijos lemputė. Paga-vau save galvojantį, kad dirbti čia turbūt labai nyku. Ir štai aš – Pa-nerių memorialo darbuotojas ir tyrėjas. Jeigu reikėtų įvardyti žodį, mano galvoje 2014–2019 m. skambėjusį labai dažnai, tai neabe-jotinai – „Paneriai“. Per tą laiką pažinau daugelį šios vietos kerčių įvairiais metų laikais, nors, prisipažinsiu, kartu veikė kažin kokia atstūmimo nuo šios vietos ir visko, kas susiję su Paneriais, jėga. Prie-žastis turbūt paprasta: Paneriai – nebe kurortas.

Maloniausias mokslinio darbo aspektas, taip buvo ir tiriant Panerius, yra džiaugsmas pajutus, kad vieta ima skleisti prieš tavo akis: pamatai, kaip ji atrodė prieš karą, kaip atsirado pirmieji objek-tai, kas stovėjo ten, o kas čia, kaip kito kraštovaizdis, kokie medžiai augo ir ar liko dar jų iš *to* laiko, kur driekėsi takai, ką reiškia tos baltos dulkelės, sumišusios su smėliu, kaip ši vieta galėjo atrodyti, jeigu numatyti architektūriniai ir muziejiniai projektai būtų buvę realizuoti, ir t. t. Mokslo ir mokslo populiarinimo pasaulyje tai vadi-nama pažinimo džiaugsmu, aplankančiu net ir tokiose vėsiuose, liūd-nose vietose, nes karas – ypač toks kaip Antrasis pasaulinis – (pra)-žudė ne tik neįsivaizduojamą daugybę žmonių, bet ir nesuvokiamą daugybę vietų. Kur krito žmogus, ten (ap)mirė ir vieta.

1941 m. Lietuvą okupavusios sovietų valdžios nurodymu Pa-neriuose, vietoje, kurioje turėjo iškilti dailūs kurorto vasarnamiai, radosi DUOBĖS – keturių penkių metrų gylio ir dviejų trijų dešim-čių metrų skersmens utilitarūs apskriti kasiniai, skirti degalų cister-noms laikyti. Tų pačių metų birželio pabaigoje Lietuvą okupavę na-ciai šias duobes panaudojo žmonių šaudymui. 1941–1944 m. jose sušaudyti keliasdešimt tūkstančių Vilniaus gyventojų žydų, o kartu su jais, tose pačiose duobėse, dar keli tūkstančiai romų, lenkų anti-nacistinio pogrindžio narių, sovietinių karo belaisvių, patekusių į

vermachtu nelaisvę, komunistų, naciams nepaklususių lietuvių ir kitų. Tokia aukų įvairovė praeities tyrinėtojams leidžia apie Panerius kalbėti ir kaip apie Holokausto, ir kaip apie įvairių nacių režimo aukų žūtis ir atminimo vietą.

Turbūt visoms žmonių bendruomenėms vienas įprastų būdų artikuliuoti išgyventą siaubą buvo tokių „smurto teritorijų“ transformavimas į atminimo vietas, trauminės patirties permąstymas tektais ar vaizdais, rengiant viešas atminimo ceremonijas, steigiant muziejus ir statant paminklus. Kitaip tariant, bandant bežadę smurto teritoriją paversti kapinėmis. Toks procesas Paneriuose prasidėjo dar karo metais, iškart naciams pasitraukus iš Vilniaus, Vilniaus žydų bendruomenės pastangomis (apie lenkų veiklą Paneriuose tuo metu žinome mažai). Ši žydų veikla atspindėjo ne tik savaime suprantamą bendruomenės siekį pagerbti aukas ir turėti kur gedėti artimųjų, nukreipti žvilgsnį, bet ir, anot Izraelio istoriko Arkadijus Zeltserio, „išlaikyti nacionalinės ir religinės sąmonės pagrindus“¹.

Tuo pat metu, dar nesibaigus karui, Paneriuose pradėjo driektis ir kita, pavadininkime, pragmatiškojo organizuoto atminimo (o tiksliau – užmaršties ir istorijos perkeitimo) linija, kurią keturis dešimtmečius brėžė SSRS (ir Lietuvos SSR) institucijos. Jos formavo supratimą, jog bet kokios nesankcionuotos atminimo veiklos Paneriuose yra nepageidaujamos, kaip ir bet kokia tautinių bendruomenių „saviveikla“ tvarkant šią vietą – tai esą Lietuvos SSR komunalinio ūkio ministerijos reikalas. XX a. šešto dešimtmečio pabaigoje išvelgtos plačios masinių žudynių Paneriuose ir kitur istorijos (pa)naudos politiniams tikslams galimybės: Holokausto ir visos nacizmo aukos buvo universalizuotos, paverčiant jas „tarybiniais žmonėmis“, „tarybiniais piliečiais“, „civiliais gyventojais“, jų likimai įpinti į grindžiančiojo SSRS mito – *Didžiojo Tėvynės karo* (toliau – DTK) – metanaratyvą.

Koks buvo praktinis aukų universalizavimo rezultatas? Nemaža dalis Lietuvos (SSR) gyventojų, ypač gimusių po Antrojo pasaulinio karo, užaugo nieko tikro arba mažai girdėdami apie Holokaustą

ir kitus nacių nusikaltimus, o jei ir išgirdavo, paprastai neimdavo giliai į širdį. Dažnas neoficialus mano informantas yra prasaręs: „Vykdavom į Panerius per kažkokius minėjimus, žinojom, kad čia vokiečiai žudė kažkokius tarybinius piliečius, o tarybiniai piliečiai... Kas mums tie tarybiniai piliečiai. Nulis.“ Žinoma, tie žmonės, kurie išgyveno karo baisybes tiesiogiai, ir dargi Paneriuose, mąstė ir kalbėjo kitaip, tačiau sociopolitinės sąlygos artikuliuoti tokią patirtį viešai buvo visiškai nepalankios, o pati atmintis tvėrė tik šeimos rate.

1988–1990 m., prieš Lietuvai atgaunant nepriklausomybę ir formuojantis viešajai erdvei, susidarė sąlygos susigražinti atmintis – iki tol marginalizuotas, niveliuotas ar tiesiog ignoruotas. Tokiame kontekste išryškėjo karo metų įvykių Paneriuose atminties daugiasluoksniškumas, atminčių konfliktų ir netgi konkuravimo apraiškos, nors, man regis, atminties konfliktai Paneriuose (ir kalbėjime apie Panerius viešojoje erdvėje) nebuvo tokie aštrūs, kaip, tarkime, bandymai okupuoti Aušvicą-Birkenau įvairiais tautiniais ir religiniais simboliais ar paminklų miškas Dachau, liudiję, jog aukų kančios ir pati erdvė išnaudojama atskirų suinteresuotų grupių tikslams².

Knyga jūsų rankose – tai veik 80-ies metų laikotarpį aprėpianti Panerių memorialo Holokausto ir visoms nacizmo aukoms atminti *biografija*, kurioje stengiausi atskleisti, kokie aukų atminimo įprasminimo ir politinės panaudos procesai vyko Paneriuose nuo 1944-ųjų iki šių dienų. Tie, kurie (-ios) kada nors lankėsi Paneriuose, turbūt sutiks, kad iš pirmo žvilgsnio ši vieta, bent jau architektonikos prasme, ne itin kompleksiška. Tai ne Aušvicas-Birkenau su savo smurto ir teroro infrastruktūra ar Buchenvaldas, nelyg milžiniška šventovė. Šiuo darbu siekiau parodyti, kad pirmas įspūdis gali būti apgaulingas. Panašiai kaip susitikus nepažįstamą žmogų – tik įdėmiau išžiūrėjus, įsiklausius galima pamatyti, kokia sudėtinga sutiktojo ar sutiktosios gyvenimo istorija slypi už paviršinės reprezentacijos.

Tyrinėdamas Panerių memorialo biografiją ėmiau domėn įvairius praeities pėdsakus – karo laikų žymes žemėje, paminklus ir jų fasaduose įrašytus arba nutylėtus žodžius, paminklų tarpusavio

santykį, įgyvendintus ir neįgyvendintus teritorijos sutvarkymo architektūrinius sprendinius, apie Panerius (ir Paneriuose) ištartas ar užrašytas mintis, vaizdus ir panašių vietų kitose šalyse pavyzdžius – viską, kas padėtų atskleisti šios vietos ir su ja susijusių reikšmių dinamiką, ją formavusius politinius, socialinius ir kultūrinius veiksmus. Paklaustas, kas man yra Paneriai, atsakyčiau, kad tai žalia gamtos teritorija, turėjusi išsiskleisti kaip kurortas, bet tapusi masinių žudynių vieta, o paskui – atminimo vieta, atskleidžiančia, be kita ko, svarbiausius XX–XXI a. Lietuvos atminimo politikos posūkius.

Pratarmę dera baigti padėkomis, nors, geriau pagalvojus, reikėtų pradėti būtent nuo jų. Esu nuoširdžiai dėkingas prof. Vygantui Vareikiui, kad patikėjo mano idėja, ėmėsi vadovauti rengiant disertaciją ir palaikė abejonių kupiname kelyje („viskas bus gerai, aišku, parašysi“), recenzentėms prof. Natalijai Arlauskaitei ir prof. Violetai Davoliūtei už praturtinančias pastabas, prof. Vasilijui Safronovui – už kaip visada taiklius patarimus ir kolegiskumą per visą monografijos rašymo laiką. Labai džiaugiuosi, kad būsimos monografijos leidyba susidomėjo leidykla „Lapas“ (šią leidyklą teikčiau kaip atidumo ir reiklumo tekstui bei vaizdai, pagarbos autoriui pavyzdį). Na, ir neabejotinai žmonai bei šio teksto redaktorei Dangei Vitkieniei už domėjimąsi, atidumą ir dosnų palaikymą visus šiuos aštuonerius metus. Ši knyga, žinoma, nebūtų pasirodžiusi be finansinės paramos: ačiū Lietuvos mokslo tarybai ir Klaipėdos universitetui.

I.

PANERIAI
PRIEŠKARIU IR
KARO METAIS

Neris (Vilija) Vilniuje. Tolumoje – Panerių kalvos. Plačiausia prasme,
paneriais vadinami Neries krantai arba vietovės prie šios upės.

Zigmo Vitkaus nuotrauka

„Vilniaus apylinkių brangakmenis“: vietos istorija ir tapatybė

Panerių gyvenvietė įkurta abipus 1859–1862 m. nutiesto geležinkelio, sujungusio Sankt Peterburgą ir Varšuvą, Vilnių ir Kauną, tačiau Panerių pavadinimas rėpia daug daugiau. Plačiausia prasme paneriais vadinami Neries (Vilijos)⁷⁸, Lietuvos teritorijoje tekančios 235 km (iš 510), krantai. Siauresne prasme – tai Vilniaus miesto pietvakarinė dalis Neries kairiajame krante, jos slėnio terasose (apatinėje ir viršutinėje), o pačia siauriausia – Žemųjų ir Aukštųjų Panerių gyvenamieji rajonai.

Žemuosius Panerius iš rytų, pietų ir pietvakarių juosia mišriu mišku (pušimis, eglėmis, skroblais ir ąžuolais) apaugęs erozinės kilmės kalvynas, susidaręs prieš šimtą tūkstančių metų. Per šias apylinkes eina viena svarbiausių Vilniaus arterijų – Savanorių prospektas (tarpukariu – Legionų gatvė, sovietmečiu – Tarybinės Armijos al. ir kt.), kuris pabaigoje, ties Panerių kalvomis, kyla į viršutinę Neries terasos lygumą, vadinamą Aukštaisiais Paneriais. Šiandien Savanorių prospektas šioje vietoje šakojasi dviem kryptimis: Trakų ir Kauno.

Iki 1950 m., kai Žemuosiuose Paneriuose pradėtos steigti įvairios pramonės įmonės, čia būta plačių pažliugusių pievų ir tyrlaukių, o Aukštieji Paneriai buvo apaugę miškais su daugybe tankių išsišakojusių slėniukų, kuriuos vienus nuo kitų skyrė kalvos ir atragiai. Platesnės raguvos ilgainiui buvo urbanizuotos. Būtent dėl reljefo įvairovės Aukštuosiuose Paneriuose susikūrė unikalus mikroklimatas florai, kurią tarpukariu išsamiai tyrinėjo botanikas Jakóbas Mowszowiczius⁷⁹.

Pirmajame lietuvių kalba parašytame ir 1937 m. išspausdintame kelionių vadove po Vilnių ir jo apylinkes apie Panerius rašyta:

Panerių dvarą Jogaila užrašė 1390 m. Vilniaus kapitulai. Iš Panerių kalnų vilniečiai seniau imdavo statybai visą medžiagą: medžius, kalkes, molį. 1529 m. Vilniaus kapitula prie Panerių kalnų pastatė plytinę, kurioje ilgą laiką buvo daromos plytos ne tik Katedrai ir kapitulos namams, bet taip pat ir kitoms Vilniaus bažnyčioms bei privatiems namams statyti [taigi galima sakyti, kad nemaža dalis Vilniaus pastatų yra „kilę“ iš Panerių – Z. V.]. Kalno viršūnėje, kairėje pusėje stovi tarp medžių nedidelė baroko stiliaus koplytėlė (bažnytėlė). Šią koplytėlę pastatė jėzuitai; XVIII a. gale ji buvo atnaujinta. Prie koplytėlės yra kapinės, kur ilsisi rusų ir sukilėlių kariai, žuvę kovoje 1831 m. Už koplyčios kelias skiriasi: kairysis kelias eina į Gardiną, tiesus – į Lentvarį ir Trakus, o dešinysis – į Kauną. Paneriuose kalnuose 1831 m. įvyko didelis mūšis tarp sukilėlių ir rusų <...>.⁸⁰

Be pastarųjų Panerių tapatybės elementų, kelionių vadove paminėti dar du: XVIII–XIX a. sandūroje Panerių kalvose siautėję plėšikai⁸¹ ir minėtas 1859–1860 m. per Panerių kalvas iškastas tunelis tuo metu tiestam Sankt Peterburgo–Varšuvos geležinkeliui⁸². Paslaptingujų Panerių ir Panerių plėšikų legenda egzistavo ilgiau kaip šimtmetį. JAV lietuvių publicistas ir JAV komunistų partijos narys Rojus Mizara (1895–1967) prisiminė: „Kai buvau mažas, girdėjau apie Panerius daug būtų ir nebūtų dalykų. Vaizdavausi, kad ten yra kažkoki užkeikti kalnai, kuriuos paprastam žmogui sunku pereiti. Žmonės pasakodavo, kad Paneriuose yra daug plėšikų <...>. Panerių plėšikai gyvenę kaip kokie karaliai, buvę turtingi, galingi.“⁸³

Pažymėtina, kad Gardino, Vilniaus–Kauno ir Vilniaus–Trakų keliai, susikertantys Paneriuose, buvo vieni seniausių komunikacinių mazgų šiose apylinkėse, glaudžiai susiję su Vilniaus miestu kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinė⁸⁴. Šiandien senojo Vilniaus–Kauno (Gardino ir Trakų) kelio atkarpą Žemuosiuose Paneriuose

Paneriai ir jų apylinkės (1940). Pažymėta dab. Panerių memorialo vieta. Matoma būsiosios Jogailaičių (Jagiellonowo) gyvenvietės struktūra: kvartalų linijos.

LMAVB

žymi specialus jau nepriklausomos Lietuvos laikais pastatytas paveldo ženklas. Šia kelio atkarpa kylanti(s) lankytoja(s) gali būti tikra(s), kad eina tuo pačiu keliu, kuriuo jojo Lietuvos didieji kunigaikščiai ir – po kelių šimtų metų – ėjo Holokausto aukos, o minėtoji „nedidelė baroko stiliaus koplytėlė“ buvo vienas paskutiniųjų jų matytų erdvėženklų, gerai žinomų visiems to meto vilniečiams.

Vilniaus fotografas Janas Bułhakas Panerių kalvyną taikliai palygino su Vilniaus apylinkių kraštovaizdžio brangakmeniu, kurį formuoja dvi pagrindinės linijos: upės tėkmė ir kalvų grandinė, kertama geležinkelio: „Mes visą laiką nardome gamtiniais tuneliais, kol tikrasis geležinkelio tunelis nenuleidžia juodų dūmų uždangos ant stebuklingo, besikeičiančio, akis džiuginančio regiono. Išlindęs iš tunelio, traukinys sustoja Panerių stotelėje ir garvežio švilpuku signalizuoja vaizdų filmo pabaigą.“⁸⁵ Žvelgdamas nuo Panerių kalvų Bułhakas išžiūrėjo ir tam tikrą šios vietos grėsmingumą: „Atrodė, kad kažkokia slėpinga jėga praskleidė nežinios uždangą ir parodė pilną didybės ir vilionių pažadėtąją žemę. Buvo audringas ir debesuotas vakaras <...>. Pasaulis kvėpavo nenusakoma grėsme, ir dramatiška didybės vizija man akyse įsirėžė raudonai mėlyni Paneriai...“⁸⁶

Panerių, kaip tam tikros išskirtinės vietos, vaizdinį aptiksime ir Czesławo Miłoszo kūryboje bei atsiminimuose, ir Józefo Mackiewicziaus reminiscencijose, kurias sustiprino didžiulis kontrastas su 1941–1944 m. įvykiais Paneriuose. Miłoszas Panerių kalvose iškylaudavo, o Mackiewicziaus karo metais gyveno Juodšiliuose (Czarny bór) – už kelių kilometrų esančioje gyvenvietėje, vietos dvasia panašioje į Panerius. Jei ne Antrasis pasaulinis karas ir sovietinė okupacija, abi šios vietovės būtų funkcionavusios kaip kurortai.

Nuo 1932 m., remiantis britų urbanisto Ebenezerio Howardo idėjomis, į rytus nuo geležinkelį aptarnaujančios Panerių gyvenvietės pradėta kurti tuo metu urbanistine prasme novatoriška spindulinio plano Jogailaičių (Jagiellonowo) gyvenvietė (archit. Antoni Forkiewicz), kurioje projekto vykdytojai siekė suderinti kaimo ir

Klasiokės. Dešinėje – Maria Aldona Olszewska (g. 1925 m., Slanime).
Jos mama Paneriuose turėjo parduotuvėlę. XX a. ketvirtas dešimtmetis.
Marios Aldonos Kozłowskos (Olszewskos) asmeninis archyvas

miesto privalumus: erdvę, tylą, tyrą orą bei gyvenimą moderniuose (elektra, kanalizacija ir vandentiekio aprūpintuose) vasarnamio tipo mediniuose namuose⁸⁷. Savo esė apie Panerius Mackiewiczzius rašė: „Ten, šalia geležinkelio stotelės, išaugo miestas-sodas, paprastai tariant – vasarvietė, kuri būtų galėjusi tapti kurortu, nes, nors pušis išretino karai ir valdžių kaita (nuo 1914 m. jos keitėsi penkiolika kartų), čia ištisus metus kvėpia sakais, rudenį – grybais, šaltas gūsingas vėjas neša gairę iš visų pusių.“⁸⁸ 1939 m. Paneriams (turbūt šiek tiek avansu) buvo suteiktas kurortinės vietovės statusas⁸⁹. Įdomu pastebėti, kad kurorto dvasią, bent jau viešojoje retorikoje, Paneriai išsaugojo ir po karo. Dar 1958 m. tvirtinta, kad Paneriai turi tapti kurortine vietove, siūlyta čia statyti profilaktoriumus darbininkams ir poilsio namus⁹⁰. Ir po dešimties metų *Tarybinėje enciklopedijoje* apie Panerius rašyta kaip apie „vilniečių mėgstamą poilsio vietą“, nors tuo metu rajonas jau buvo tapęs pramoniniu⁹¹.

Jogailaičių pavadinimas Aukštuosiuose Paneriuose kuriamam miestui-sodui buvo suteiktas, veikiausiai, reklamos sumetimais,

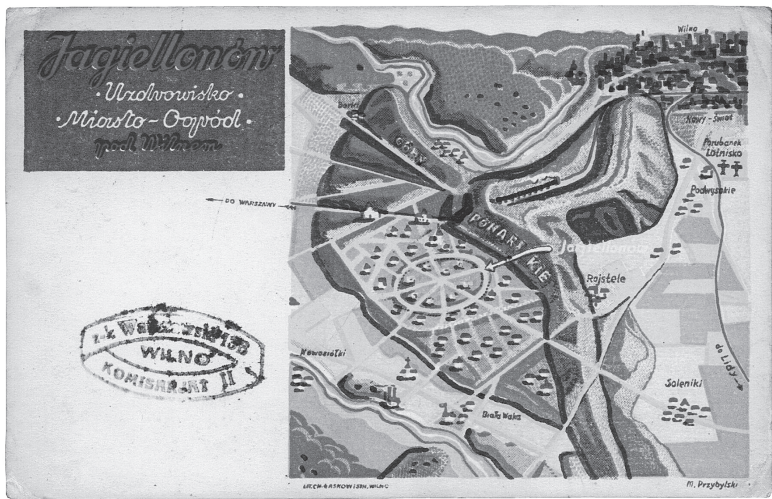

Prie Panerių geležinkelio stoties pastato. 1944–1945 (?)
Senoji Panerių geležinkelio stotis buvo kitoje vietoje nei dabartinė – arčiau tunelio.
Asmeninis Kazimieras Butaj-Zalogos archyvas

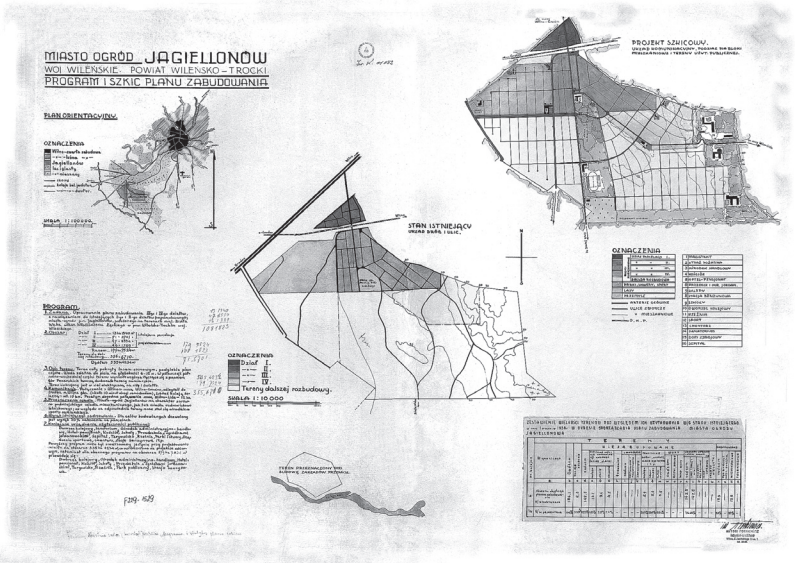
siekiant potencialiems klientams akcentuoti istorijos persmelktą vietos dvasią. Panerių vaizdinys XIX a. lenkų ir lietuvių autorių kūryboje buvo išniręs ne kartą, ryškiausiai turbūt Adamo Mickiewiczaus poemose *Ponas Tadas* ir *Grażina*⁹². Galima teigti, kad Paneriai (plačiąja prasme – kaip *pa-neriai*) XIX a. Lietuvos ir Lenkijos kultūroje laikyti viena „idealiųjų“ vietų, unikalia gamtos ir istorijos (ypač pagoniškosios kunigaikščių Lietuvos) sampyna. Kito lenkų rašytojo Felikso Bernatowiczaus romane *Pajauta, Lizdeikos dukte* (pirmą kartą lenkų kalba išleistas 1826 m. Varšuvoje)⁹³ rašoma, kad (Aukštuosiuose) Paneriuose buvusi pastatyta viena pirmųjų katalikų šventovių po Lietuvos krikšto 1387 m., be to, stovėjusi ten ir senovės lietuvių pilaitė⁹⁴.

Jogailaičiai buvo vystomi pietų ir rytų kryptimis (žvelgiant nuo Panerių geležinkelio stoties). Vasarvietė turėjo užimti 535 ha plotą, iki 1938 m. statyboms suformuota 170 ha, iki karo spėta užstatyti 90 hektarų. XX a. ketvirto dešimtmečio pabaigoje gyvenvietėje buvo apie 200 namų, gyveno apie 600 gyventojų, daugiausia lenkų⁹⁵. Išrūpinus Paneriams kurorto statusą, čia planuota įrengti balneologinę gydyklą. Gyvenvietei plečiantis, planuota pastatyti magistratą, priešgaisrinę stotį, prekybos namus, bažnyčią, viešbutį, dvi mokyklas, įkurti žaidimų aikštelę vaikams, parką suaugusiesiems, tuo metu dar vadintą Jordano parku, ir t. t. Dvi strateginės Jogailaičių plėtros kryptys, kurias numatė ir akcentavo Forkiewiczzius, buvo vasaros, sveikatingumo ir sporto (slidinėjimo) miestelis⁹⁶. Beje, pirmoji sanatorija valstybės tarnautojams Paneriuose pradėta statyti dar carinėje Rusijoje 1913 m., bet taip ir neužbaigta.

Romantiškas, pozityvus Panerių įvaizdis ėmė nykti 1940 m. birželio 15 d. Lietuvą okupavus Sovietų Sąjungai. 1941 m. pavasarį buvusiose Baltosios Vokės savininko Włodzimierzo Łęskio valdose plėtotos Jogailaičių gyvenvietės rytinėje dalyje naujosios valdžios įsakymu pradėtos kasti apskritos duobės degalų saugykloms, skirtoms aptarnauti netoliese įsikūrusį aerodromą. Tai buvo pirmas radikalus

Jogailaičių (Jagiellonowo) gyvenvietę reklamuojantis atvirukas. Dešinėje – Vilniaus kontūrai. Kairiau – Panerių kalvos ir jas kertantis geležinkelio tunelis. XX a. ketvirtas dešimtmetis. *Biblioteka Narodowa*

Jogailaičių (Jagiellonowo) gyvenvietės užstatymo planas. Pavadinimas „Jogailaičiai“ gyvenvietei prigyti nespėjo. Vietos gyventojai ją vadino „Paneriais“. 1938. *LMAVB*

senosios Panerių vietos dvasios virsmas, kurį savo atsiminimuose užfiksavo būsimas dailininkas Samuelis Bakas, tuomet devynmetis berniukas: „Atrodė, kad niekas negali sudrumsti kaimiškos Panerių ramybės, bet praėjo vos pora savaitių po to, kai teta su dėde ten apsigyveno, orą sudrebino sunkvežimių variklių riaumojimas. Paukščiai staiga pradingo, nutilo linksmos jų giesmės. Kaimynai sakė, kad Raudonoji armija kasa gilius griovius požeminėms degalų saugykloms.“⁹⁷ Žinoma, kad darbininkai ir vietos gyventojai statybų objektą tuo metu vadino baze⁹⁸. Šis pavadinimas funkcionavo ir karo metais, tik įgijęs kitą prasmę ir tapęs kodiniu nusikaltimo vykdytojų žodžiu „bazė“.

Mackiewiczius savo esė „Paneriai-bazė“ užfiksavo *antrą* radikalų Panerių vietos dvasios poslinkį, šįkart ne utilitarios panaudos sklypo, bet mirties teritorijos link. Per karą Juodšiliuose netoli Panerių gyvenusio rašytojo žodžiais tariant, visa, kas buvo anksčiau, „prasmego“:

Vasarvietės malonumai, apylinkių grožis, horizontų pilkuma, slidės, dvikovos ir siaubingi taikos meto nusikaltimai liko už užtrenktų durų, negrįžtančioje atmintyje, ir į juos šiandien galime žiūrėti tik kaip per stiklą – taip, kaip elgeta žiūri į brangenybės. Paneriai tapo ligi šiol neregėto siaubo įsikūnijimu. Išgirdę žodį „Ponary – šešias raides, užsibaigiančias ypsilonu“, – daugelis nustērsta.⁹⁹

Miłoszas ši lūžį savo atsiminimuose aprašė savaip: „Paneriai – filomatų iškylų vieta, o man – gimnazistiškų ir studentiškų klajonių vieta – jau visiems laikams pasiliks nusikaltimų simboliu. Ten buvo išžudyta mažne trečdalis miesto piliečių.“¹⁰⁰ Jau šiomis dienomis kunigas Julius Sasnauskas OFM rašė, kad „Lietuvos istorijoje nėra baiesnės Golgotos už šią“¹⁰¹.

Panerių kaip savotiško suardyto rojaus tropas publicistikoje išlikęs iki šių dienų, tačiau kasdienėje kalboje šis vietovardis, esu linkęs manyti, siejamas ne su masinėmis žudynėmis, o su pramonės ir

Iki šių dienų išlikę Jogailaičių (Jagiellonowo) gyvenvietės vasarnamiai.
Zigmo Vitkaus nuotrauka

paslaugų zona bei keliais į Kauną ir Trakus, kadangi masinių žudynių istorija Paneriuose Lietuvos visuomenei (ir vilniečiams) tebėra sąlyginai mažai žinoma, o Žemuosius Panerius važiuodami į Vilnių ar iš Vilniaus yra kirtę daugelis Lietuvos gyventojų. XX a. šeštame ir septintame dešimtmečiuose Žemieji Paneriai tapo didžiausiu Vilniaus pramoniniu rajonu: čia pastatytos plytų, gelžbetoninių konstrukcijų, medienos apdirbimo ir kitos įmonės, pradėjo veikti Vilniaus termofikacinė elektrinė. Šios ir kitos įmonės fiziškai ir jausmiškai nutolino upę ir prie jos vešėjusias pievas nuo dabartinio Savanorių prospekto, sykiu į antrą planą nustūmė Panerių kaip masinių žudynių vietos vaizdinį.

Zigmas Vitkus

ATMINTIES MIŠKAS

Paneriai istorijoje, kultūroje ir politikoje

Įleido

Leidykla LAPAS

Tiražas

1000

Žengti į Panerių memorialą – lyg žengti į atminties mišką.

Paneriai – viena reikšmingiausių Antrojo pasaulinio karo atminties vietų Europoje. Vilniaus pakraštyje besidriekianti, romantiška, kurortu turėjusi tapti erdvė virto masinių žudynių – *Holokausto sušaudant* ir kitų nacių nusi-kaltimų žmoniškumui – vieta. O vėliau, 1960 m. įsteigus Fašizmo aukų mu-ziejų ir 1977 m. memorialą – atminties ir atminties politikos scena, kurioje per aštuonis dešimtmečius vis pritrūkdavo vietos pačioms aukoms.

Monografijoje gilinamasi į memorialo biografiją, atspindinčią pagrindinius SSRS ir nepriklausomos Lietuvos atminimo politikos posūkius, ir narplioja-mi atmintį apie Panerių aukas apraizgę procesai. Žvelgiant į Panerius kaip į gamtos, kultūros ir politikos sampynos erdvę, netrunka paaiškėti, jog iš pir-mo žvilgsnio ne itin kompleksiškas ir klaidus objektas talpina daug paslap-čių: nutylėtų vardų, rusenusių konfliktų, nepažymėtų objektų, archyvuose nugulusių architektūrinių sumanymų.

Zigmo Vitkaus knyga kviečia į kelionę po skendintį šešėliuose, mažai pažįstamą, todėl klaidų atminties mišką. Jame skamba tylūs balsai, pasakojantys istorijas apie skausmą ir mirtį, žmonių sielas sudarkiusius randus, istorijos klastojimą, už-marštį ir bandymus ją įveikti. Vienas solidžiausių Holokausto atminimo politikos temų ekspertų Lietuvoje parašė mums visiems labai reikalingą knygą – 80 metų apimančią Panerių kaip smurto teritorijos ir atminties vietos biografiją.

– istorikas DOC. DR. AURIMAS ŠVEDAS (Vilniaus universitetas)

Paneriai – unikali, stambiausio masto Holokausto aukų žūtis vieta Lietuvoje. Tačiau siaubingo nusikaltimo įamžinimas tapo itin sudėtingu ir net prieštaringu procesu. Zigmo Vitkaus monografija, mano galva, – itin vertingas, beje, ir lengvai skaitomas kūrinys, kuriame autorius pabrėžia Panerių memorialo svarbą ne tik Holokaustą išgyvenusiems Lietuvos žydams ir jų palikuonims, bet ir Lietuvos vi-suomenės istorinės sąmonės vystymuisi.

– istorikas PROF. SAULIUS SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas)

